

<https://helda.helsinki.fi>

Uskontolukutaito ja suomalainen uskonnontutkimus

Konttori, Iiris Marke Johanna

2018

Konttori , I M J 2018 , ' Uskontolukutaito ja suomalainen uskonnontutkimus ' ,
Uskonnontutkija , Vuosikerta. 7 , Nro 2 . <https://doi.org/10.24291/uskonnontutkija.v7i2.77407>

<http://hdl.handle.net/10138/289796>

<https://doi.org/10.24291/uskonnontutkija.v7i2.77407>

unspecified

publishedVersion

Downloaded from Helda, University of Helsinki institutional repository.

This is an electronic reprint of the original article.

This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Please cite the original version.

Uskontolukutaito ja suomalainen uskonnontutkimus

Johanna Konttori
Helsingin yliopisto

Lukutaito: trendikäsite?

Lukutaito-käsitteeseen ei nykyään oikein voi olla törmäämättä. Medialukutaidosta ja sen tarpeesta on puhuttu jo hyvä tovi, ja monilukutaitokin lienee monille tuttu, etenkin jos on koulu- maailman kanssa tekemisissä tavalla tai toisella. Ehkäpä huonommin tunnettu on tulevaisuuslukutaito, josta esimerkiksi Sitran piirissä puhutaan. Tulevaisuuslukutaito ”korostaa tulevaisuuden käyttämistä eli tulevaisuutta nykyhetkeä ohjaavana työkaluna.” (Dufva 2018.) Myös itse lukutaito on ollut viime aikoina tapetilla, lehdistön nosttaessa esiin suomalaisten rapautuvan lukutaidon ja sen myötä kapenevan sanavaraston.

Uskontolukutaito on siis yksi lukutaito monien joukossa, ja ainakin toistaiseksi eittämättä heikommin tunnettu kuin vaikkapa edellä mainitut media- ja monilukutaidot. Uskontolukutaitoon liittyvä ajatusrakennelma – tarve ymmärtää erilaisia uskontoperinteitä ja pyrkimys edistää niihin kuuluvien ihmisten välistä dialogia – ei kuitenkaan ole uusi. Siitä ei vain välttämättä ole aina puhuttu juuri uskontolukutaidon nimellä.

Tässä tiiviissä katsauksessa esittelen uskontolukutaidon käsitettä, siihen liittyen tehtyä tutkimusta sekä uskontolukutaidon käsitteeseen ja edistämiseen kiinnittyvää Katsomukset.fi-verkkoportaalia. Lopuksi siirrän katseen tulevaan: Suomen Kulttuurirahasto on myöntänyt rahoituksen Argumenta-hankkeelle ”Uskontolukutaito moniarvoisessa yhteiskunnassa” vuosille 2019 ja 2020. Kun uskontolukutaito lisäksi on osa useampaa meneillään olevaa tutkimusprojektia, voidaan varsin turvallisesti olettaa, että se pysyy ainakin lähivuosina yhtenä keskeisenä käsitteenä suomalaisessa uskonnontutkimuksessa.

Näkökulmia uskontolukutaitoon

Uskontolukutaito ei ole alun perin suomalainen käsite, vaan se on käänös englannista (*religious literacy*). Etenkin englanniksi on käytössä myös käsitteen vastinpari, *religious illiteracy* (ks. esim. Conroy 2015; Moore 2014). Suomeksi on vielä toistaiseksi ollut jonkin verran häilyvyyttä siinä, puhutaanko uskontolukutaidosta vaiko uskonnonlukutaidosta. Edeltävää muotoa puoltaa se, että esimerkiksi jo vakiintuneempi medialukutaitokaan ei ole medianlukutaito. Myös tässä katsauksessa esiteltävissä hankkeissa on käytössä juuri uskontolukutaito, ja juuri tässä muodossa käsite näyttäisikin vakiintuvan myös Suomessa.

Uskontolukutaitotutkimuksen keskeisiin kansainvälisiin hahmoihin kuuluvat muun muassa Diane L. Moore, Adam Dinham ja Matthew Francis (ks. esim. Dinham & Francis 2015a; Moore 2014, 2015; Dinham, Francis & Shaw 2017). Myös tunnettu uskontososiologi Grace Davie on työssään tuonut esille uskontolukutaitoa ja Adam Dinhamin sanoin ”edesauttanut valtavasti uskonnon ymmärrystä modernissa Britanniassa” (Dinham 2015, 46). Uskontolukutaitoa käsittelevä tutkimus liikkuu usein uskonnonopetuksen ja koulutusinstituutioiden maailmassa (ks. esim. Conroy 2015; Moore 2014; Dinham, Francis & Shaw 2017), mutta käsitettä käytetään myös muun muassa tarkasteltaessa radikalisaatiota sekä hyvinvointia (Dinham & Francis 2015a).

Esko Kähkönen hahmottaa Adam Dinhamin ja Matthew Francisin kirjan (2015a) pohjalta kolme näkökulmaa uskontolukutaitoon. Näistä ensimmäinen on kulttuuripainotteinen näkökulma. Sen edustajaksi Kähkönen nostaa Diane L. Mooren, jonka näkemyksen mukaan uskonto rakentuu kulttuurin sisään. Toinen näkökulma on uskontososiologiapainotteinen, jonka edustajaksi Grace Davie luontevasti asettuu. Kähkönen sijoittaa tähän näkökulmaan myös Adam Dinhamin ja Stephen H. Jonesin (2010, 4-7) tiivistyksen uskontolukutaidosta. Siinä nostetaan esiin muun muassa tietämys uskonnollisista traditioista sekä kyky oppia uutta, tuki moniuskontoiselle yhteiskunnalle sekä sen ymmärtäminen, että uskonto on legitiimi osa julkisuutta. Kolmantena näkökulmana Kähkönen nimeää teologiapainotteisen näkökulman, jossa korostuu teologien vuorovaikutus ja yhteistyö uskonnollisten yhteisöjen kanssa. (Kähkönen 2016, 266–268.)

Tämän katsauksen loppupuolella esiteltävän Argumenta-hankkeen ”Uskontolukutaito moniarvoisessa yhteiskunnassa” puitteissa uskontolukutaito ymmärretään uskontosokeuden ja uskonnollistamisen väliin jäävänä tilana, jossa uskontojen merkitystä ei yli- eikä aliarvioida. Tällöin uskonnon merkitys niin yksilöiden omassa elämässä kuin julkisessa tilassa tunnustetaan, mutta uskontoa ei käytetä ihmisen valintojen, menestyksen tai esimerkiksi yhteiskuntaan sopeutumisen ainoana selittäjänä. Uskontolukutaito viittaa myös yksilöllä oleviin perustietoihin ainakin joistain uskontoperinteistä sekä motivaatioon ja kykyyn hankkia tarpeen tullen lisätietoa. Taustalla on osin edellä mainittu Dinhamin ja Jonesin (2010, 7) synteesi uskontolukutaidosta.

Uskontolukutaito ei käsitteenä ole suomalaisessa tieteellisessä keskustelussa uusi, mutta esimerkiksi uskontotieteessä sen näkyvyys on kasvanut vasta professori Tuula Sakaranahon viimeaikaisten projektien myötä. Yksi edelläkävijöistä Suomessa on ollut Diakonia-ammattikorkeakoulu ja siellä ehkäpä ennen muuta Esko Kähkönen (ks. esim. Kähkönen 2016). Diakissa on työskennellyt myös Sari Hammar, joka on käsitellyt uskontolukutaitoa muun muassa yhdessä Ulla Siirron kanssa artikkelissaan ”Kansalaisjärjestöt moniuskontoisen ympäristön toimijoina ja uskontolukutaidon edistäjinä” (Siirto & Hammar 2017).

Tällä hetkellä meneillään olevasta tutkimuksesta mainittakoon yksi. Syksyllä 2018 käynnistyneessä Itä-Suomen yliopiston ja Helsingin yliopisto yhteishankkeessa ”21. vuosisadan taidot, monilukutaito ja katsomusaineiden opettajankoulutuksen kehittäminen” esiintyvät niin monilukutaito kuin uskontolukutaitokin. Hankkeessa pyritään vastaamaan yhä moninaisemman koulumaailman ja yhteiskunnan haasteisiin katsomusaineiden opettajien koulutusta kehittämällä. (Riekkinen 2018.) Lisäksi tämän katsauksen kirjoittajalle on myönnetty post doc -apurahan uskontolukutaidon edistämistä Suomessa käsittelevää tutkimusta varten. Rahoituskausi on toistaiseksi aloittamatta yliopistonlehtorin määräaikaisen tehtävän takia, mutta työskentely uskontolukutaidon parissa on jo hyvässä vauhdissa.

Katsomukset.fi-portaali

Katsomukset.fi-verkkoportaalin taustalla on ajatus uskontolukutaidon kasvavasta merkityksestä suomalaisessa yhteiskunnassa: Niin tavalliset kansalaiset kuin vaikkapa virkamiehet ja poliitikotkin tarvitsevat tietoa, ymmärrystä ja sensitiivisyyttä eri uskontoja ja katsomuksia kohtaan moniarvoistuvassa yhteiskunnassamme. Tämä uskontolukutaidon tarve ja merkitys on korostunut entisestään maahanmuuton ja erityisesti islamin uskon merkityksen kasvaessa, mutta on tärkeää huomata, ettemme aina tunne riittävässä määrin edes perinteisempiä uskonnollisia yhteisöjämme.

Alun perin verkkoportaali kuului osana Helsingin yliopiston uskontotieteen professori Tuula Sakaranahon Strategisen tutkimuksen neuvostolle jättämään konsortiohakemukseen. Hanke ei saanut rahoitusta, mutta ajatus portaalista jäi kuitenkin elämään. Vajaa vuosi kielteisen rahoituspäätöksen jälkeen, Katsomukset.fi avattiin tammikuun lopulla 2018.

Portaalin ensisijaisena tarkoituksena on toimia luotettavana lähteenä uskontoja, katsomuksia ja uskonnottomuutta koskeissa kysymyksissä. Portaalissa julkaistaan Katsomukset-blogia, jonka yleistajuiset, tutkimusperustaiset tekstit on tarkoitettu kaikille aihepiiristä kiinnostuneille. Blogiteksteissä on esitelty lukuisia tutkimushankkeita, pohdittu uskonnon merkitystä virkamiestyössä, tehty tutuksi niin juutalaista pääsiäistä kuin Halloweenin kelttiläisiä juuriakin sekä tutustutettu lukijoita (uskonnon)tutkijan työhön. Kiinnostus blogia kohtaan on ollut kiinnostavan suurta, ja tekstejä on suostuttu kirjoittamaan mielihyvin. Katsomukset-blogin tulevaisuus näyttääkin hyvältä.

Portaalin toinen tehtävä on ohjata ihmisiä jo olemassa oleviin blogeihin, tutkimushankkeiden verkkosivuille, luotettavien tahojen ylläpitämiin tietokantoihin sekä uskonnollisten ja katsomuksellisten yhteisöjen verkkosivuille. Tulevaisuudessa portaali toivottavasti pystyy entistään paremmin toimimaan alkupisteenä uskontoihin, katsomuksiin ja uskonnottomuuteen liittyvän tutkimuspohjaisen tiedon etsimiselle.

Katsomukset toimii verkkosivujensa ohella myös Twitterissä, Facebookissa ja Instagramissa. Näistä kaksi ensimmäistä ovat pääasiassa tiedotuskanavia, joiden kautta Katsomukset nostaa esiin kiinnostavia tapahtumia, väitöstilaisuuksia, kirjoja, blogitekstejä jne. Siinä missä Katsomukset muuten keskittyy pääasiallisesti Suomeen, tuodaan Instagramissa esiin uskontoja ja katsomuksia ympäri maailman. Kuvat ja niiden yhteydessä olevat lyhyet tekstit esittelevät rituaaleja, pyhiä paikkoja, kansanuskomuksia ja esineistöä. Näitä kuvia voidaan hyvin käyttää esimerkiksi osana opetusta (Konttori 2018).

Katsomukset-portaali tuo myös ihmisiä yhteen kasvotusten. Marraskuussa 2018 järjestettiin Helsingin yliopiston Tiedekulmassa ensimmäinen Katsomukset-keskustelutilaisuus, jonka teemana oli uskonto digitaalisessa maailmassa. Kutsuttuina keskustelijoina paikalla oli kaksi tutkijaa sekä Helinä Rautavaara –museon edustaja. Vapaaksi ja vuorovaikutukselliseksi muodostuneessa keskustelussa pohdittiin niin virtuaalisen uskonnonharjoittamisen aitoutta, VR-sisältöjen käyttöä museoissa kuin pelien ja uskontojen välisiä yhteyksiäkin.

Keskustelutilaisuuksien tarkoituksena on tuoda tutkijoita, järjestöjen, uskonnollisten yhteisöjen ja esimerkiksi museoiden edustajia, virkamiehiä, poliitikkoja ja median edustajia keskus-

lemaan yhdessä uskontoihin, katsomuksiin ja uskonnottomuuteen liittyvistä ajankohtaisista aiheista. Tärkeässä osassa on myös keskustelutilaisuuksien yleisö, jota kannustetaan aktiiviseen keskusteluun.

Katsomusten ensimmäinen toimintavuosi on vahvistanut käsitystä siitä, että neutraalille ja tiedepohjaiselle toimijalle, joka käsittelee uskontoja, katsomuksia ja uskontoja, on tilausta yhteiskunnassamme. Uskontojen ja katsomusten käsittely näyttäytyy verkkoympäristössä usein tunneperäisenä keskusteluna, jossa valitettavasti on mukana myös virheellistä ja jopa harhaanjohtavaa ”tietoa”. Valtamedioissa nousee niiden toimintalogiikan myötä esiin paljon – joskaan ei ainoastaan – uutisointia, jossa uskonnot näyttäytyvät erilaisten konfliktien yhteydessä. Lisäksi verkkoympäristössä on suuri määrä blogialustoja, keskustelufoorumeita ja sivustoja, joilla etenkin islam kuvataan hyvin kielteisessä valossa, usein ilman kunnollista tietopohjaa. Tälle kaikelle tarvitaan mahdollisimman neutraalia vastavoimaa, ja juuri sellaisena Katsomukset pyrkii osaltaan toimimaan.

Uskontolukutaito moniarvoisessa yhteiskunnassa

Uskontolukutaito tulee pysymään ajankohtaisena tieteellisenä teemana ainakin seuraavat kaksi vuotta. Tästä on kiittäminen Suomen Kulttuurirahastoa, joka myönsi marraskuussa 2018 Argumenta-rahoituksen professori Sakaranahon johtamalle hankkeelle ”Uskontolukutaito moniarvoisessa yhteiskunnassa”. Vuosina 2019 ja 2020 tullaan teemaan liittyen järjestämään yhteensä seitsemän kaksipäiväistä tutkijatapaamista ja saman verran kaikille avoimia keskustelutilaisuuksia ympäri Suomen.

Argumenta-hankkeen taustalla oleva työryhmä on käytännössä sama, joka on ideoinut myös Katsomukset-portaalia. Niin työryhmä, kuin koko hankekin, on vahvasti monitieteinen. Mukana ovat Helsingin yliopiston uskontotieteestä professori Sakaranahon ohella yliopistonlehtori (ma.) Johanna Konttori, Itä-Suomen yliopistosta uskonnonpedagogiikan professori Martin Ubani, Tampereen yliopistosta monikulttuurisuuskasvatuksen yliopistonlehtori Inkeri Rissanen, Siirtolaisuusinstituutista vastaava tutkija Marja Tiilikainen, Donner-instituutin johtaja Ruth Illman sekä Lapin yliopistosta politiikan tutkimuksen yliopistonlehtori Aini Linjakumpu ja valtio-opin yliopistonlehtori Tapio Nykänen.

”Uskontolukutaito moniarvoisessa yhteiskunnassa” –hankkeella on kaksi keskeistä tavoitetta. Tieteellisenä tavoitteena on edistää uskontolukutaidon tutkimusta Suomessa, ja samalla lisätä monitieteellistä uskonnontutkimusta. Toisena tavoitteena on asiapitoisen ja tutkimusperustaisen julkisen keskustelun – ja sen myötä myös päätöksenteon – lisääminen. Linkki Katsomukset-portaaliin on selkeä, ja itse asiassa Argumenta-hankkeen verkkosivut tullaan rakentamaan juuri Katsomukset-portaalin yhteyteen.

Tutkijatapaamisissa käsitellään kussakin omaa teemaansa. Näistä ensimmäinen on lukutaidon käsite. Kuten tämän katsauksen alussa on todettu, käytetään lukutaito-käsitettä nykyään monella eri alalla ja monissa eri yhteyksissä. Miten se ymmärretään näissä eri yhteyksissään? On myös syytä kysyä, onko kyseessä vain trendikäs käsite vai onko sillä tieteellistä annettavaa? Dinhamin ja Francisin (2015b, 12) mukaan ”uskontolukutaito ei ole täydellinen termi, mutta paras mitä olemme löytäneet”. Entä miten uskontolukutaito suhteutuu esimerkiksi uskonto- tai katsomussensitiivisyyteen? Puhummeko samasta asiasta eri käsittein?

Toisena teemana on uskonto ja suomalainen yhteiskunta, jonka voi nähdä jatkona Åbo Akademin uskontotieteen professori Peter Nynäsän vuosina 2010–2014 johtamalle huippuyksikölle ”Post-Secular Culture and a Changing Religious Landscape” ja sen tekemälle työlle (ks. PCCR). Teeman puitteissa on tarkoitus keskustella muun muassa siitä, onko Suomi muuttunut jo niin sekulaariksi, ettei yhteiskunnassamme ole enää todellista ymmärrystä syvästi uskonnollisille ihmisille. Tässä on eittämättä esimerkiksi alueellisia eroja, mutta viestit kentältä kertovat muun muassa tapauksista, joissa uskonnollisuus nähdään ongelmallisena työelämässä.

Kolmannen tutkijatapaamisen fokuksessa on uskonottomuus ja sen monet muodot. Uskonto-kuntiin kuulumattomat muodostavat Suomessa jo yli neljäsosan väestöstä, joten kyseessä on merkittävä ilmiö. Uskonottomuus pitää sisällään niin ateistit kuin uskonnollisesti välinpitämättömätkin. Kuinka pitkälti uskonottomat ovat aktiivisia uskonnon vastustajia? Entä millaisista lähteistä suomalainen uskontokritiikki nousee?

Neljäntenä teemana on uskonto eri tieteenalojen tutkimuskohteena. Katsomukset-blogi on jo ensimmäisen vuotensa aikana toiminut hyvänä näyteikkunana sille, kuinka monilla eri aloilla uskontoa ja uskonnollisuutta Suomessa tutkitaan: teologiassa, uskontotieteessä, sosiologiassa, politiikan tutkimuksessa, arkeologiassa, Lähi-idän tutkimuksessa, viestinnässä, kasvatustieteissä. Listaa voisi vielä jatkaakin. Ajoittain nousee kuitenkin esiin se, ettei eri aloilla tunneta riittävästi toisten tekemää työtä. Tämä voi herättää närkästystä etenkin, jos koetaan, ettei oman alan tutkimus näy riittävästi toisten tekemässä tutkimuksessa. Miten eri aloilla uskonnontutkimusta tekevät pysyisivät paremmin perillä toistensa työstä?

Teemat viisi ja kuusi käsittelevät uskontolukutaitoa, koulumaailmaa ja uskonnonopetusta. Viidennessä tutkijatapaamisessa keskitytään koulumaailmaan sen koko laajuudessa, ja keskustellaan muun muassa siitä, miten hyvin suomalaiset opettajat ja oppilaat pystyvät havainnoimaan ja ymmärtämään kulttuureihin ja uskontoihin liittyviä eroja ja samankaltaisuuksia. Kuudennessa tutkijatapaamisessa puolestaan pureudutaan vahvasti näkemyksiä jakavaan kysymykseen siitä, tulisiko kaikille opettaa samaa katsomusainetta, vai onko oman uskonnon opetus toimivin malli. Tätä kysymystä tarkastellaan ennen kaikkea uskontolukutaidon näkökulmasta, huomioiden niin enemmistön kuin vähemmistöjenkin tarpeet.

Viimeisen tutkijatapaamisen yhteydessä keskustellaan uskontolukutaidosta monikulttuurisessa yhteiskunnassa, keskittyen erityisesti viranomaisien tiedontarpeeseen. Tapaamisessa nostetaan esiin muun muassa kysymys siitä, tulisiko kaikille olla samat pelisäännöt vai onko erityiskohtelu paikoin tarpeen integraation edistämiseksi. Voiko esimerkiksi islamilainen oikeusistuin tai pankki edistää muslimien integroitumista suomalaiseen yhteiskuntaan? Tutkijatapaamisen yhteydessä kuullaan myös virkamiehiä ja heidän ajatuksiaan siitä, millaista tietoa ja osaamista uskontoihin, katsomuksiin ja uskonottomuuteen liittyen he tarvitsevat.

Lopuksi

Uskontolukutaito voi käsitteenä tuntua melkein itsestäänselvyydeltä, ainakin uskonnontutkijalle. Uskontoihin ja uskonnollisiin ihmisiin kohdistuva vihapuhe, keskustelu uskonnon kouluopetuksen tarpeellisuudesta, pelkoihin ja stereotypioihin pohjautuva keskustelu ja jopa lainsäädäntö koskien erityisesti islamia sekä antisemitismin nousu niin Suomessa kuin muuallakin Euroopassa kertovat jokainen osaltaan siitä, ettei uskonnoista ja katsomuksista tiedetä, tai haluta tietää, riittävästi. Uskontolukutaitoa käsittelevä tutkimus ja tieteellinen keskustelu voivat auttaa purkamaan tätä tilannetta.

Esko Kähkönen esitti muutama vuosi sitten, että uskontolukutaito tulisi nähdä kansalaistaitona (Kähkönen 2015). Uskonnollisuus on jokaisen oma asia, mutta uskonnoista tulisi tietää sen verran, että niistä pystyy keskustelemaan asiallisesti ja kiihkottomasti. Samoin, omasta vakaumuksesta riippumatta tulisi ymmärtää, että uskonnot ja erilaiset katsomukset vaikuttavat yhteiskunnassamme monin tavoin, eikä tätä tosiseikkaa voi vain vaieta kuoliaaksi. Kritiikki puolestaan on aivan jotain muuta kuin vihapuhe, stereotyyppien toisintaminen tai nimittely. Toisten kunnioittamisen tulee olla ohjenuorana myös uskontoihin ja katsomuksiin liittyvissä kysymyksissä. Näiden peruslähtökohtien parissa on Suomessakin vielä paljon tekemistä.

Kirjallisuus

Conroy, James C.

2015 Religious illiteracy in school Religious Education. – Adam Dinham & Matthew Francis (toim.), *Religious literacy in policy and practice*, 167–185. Bristol: Policy Press.

Dinham, Adam

2015 Grace Davie and Religious Literacy: Undoing a Lamentable Quality of Conversation. – Abby Day & Mia Lövhelm (toim.), *Modernities, Memory and Mutations. Grace Davie and the Study of Religion*, 45–58. Farnham: Ashgate.

Dinham, Adam & Matthew Francis (toim.)

2015a *Religious literacy in policy and practice*. Bristol: Policy Press.

Dinham, Adam & Matthew Francis

2015b Religious literacy: contesting an idea and practice. – Adam Dinham & Matthew Francis (toim.), *Religious literacy in policy and practice*, 3–25. Bristol: Policy Press.

Dinham, Adam, Matthew Francis & Martha Shaw

2017 Towards a Theory and Practice of Religious Literacy: A Case of Religion and Belief Engagement in a UK University. *Religions* 8 (12): 276.

<https://doi.org/10.3390/rel8120276>

Dinham, Adam & Stephen H. Jones

2010 *Religious Literacy Leadership in Higher Education: an analysis of key issues and challenges for university leaders*. Report. Religious Literacy Leadership in Higher Education Programme, York. <http://research.gold.ac.uk/id/eprint/3916>. Luettu 9.12.2018.

Dufva, Mikko

2018 Kolme vinkkiä tulevaisuuslukutaidon kehittämiseen. *Seuraava erä –blogisarja*. <https://www.sitra.fi/blogit/kolme-vinkkia-tulevaisuuslukutaidon-kehittamiseen>. Luettu 9.12.2018.

Konttori, Johanna

2018 Uusi verkkoportaali: Katsomukset.fi. *Synsygus – Suomen uskonnopettajain liitto ry:n jäsentiedote* 4/18. Helsinki: Suomen uskonnopettajain liitto ry.

Kähkönen, Esko

2015 Uskontolukutaito kansalaistaidoksi. Mieli 11.9.2015. *Suomen Kuvalehti*.

Kähkönen, Esko

2016 Uskontolukutaito sekulaarin ja uskonnollisen välisenä siltana. – Raili Gothóni, Susanna Hyväri, Marjo Kolkka & Päivi Vuokila-Oikkonen (toim.), *Osallisuus yhteiskunnallisena haasteena: Diakonia-ammattikorkeakoulun TKI-toiminnan vuosikirja 2*, 261–274. Diak Työelämä, 7. Helsinki: Diakonia-ammattikorkeakoulu. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-493-275-2>

Moore, Diane L.

2014 Overcoming Religious Illiteracy: Expanding the Boundaries of Religious Education. *Religious Education* 109 (4): 379–389.
<https://doi.org/10.1080/00344087.2014.924765>

Moore, Diane L.

2015 Diminishing religious literacy: methodological assumptions and analytical frameworks for promoting the public understanding of religion. – Adam Dinham & Matthew Francis (toim.), *Religious literacy in policy and practice*, 27–38. Bristol: Policy Press.

PCCR: Post-Secular Culture and a Changing Religious Landscape. <http://web.abo.fi/fak/hf/rel-vet/pccr/index.html>. Luettu 9.12.2018.

Riekkinen, Jasmin

2018 Opettajankoulutuksen kehittäminen moninaistuvassa koulumaailmassa. *Katsomukset-blogi*. <https://katsomukset.fi/2018/11/08/opettajankoulutuksen-kehittaminen-moninaistuvassa-koulumaailmassa/>. Luettu 10.12.2018.

Siirto, Ulla & Sari Hammar

2016 Kansalaisjärjestöt moniuskontoisen ympäristön toimijoina ja uskontolukutaidon edistäjinä. – Pirkko-Liisa Rauhala & Maija Jäppinen & Anna Metteri & Satu Ranta-Tyrkkö (toim.), *Kansainvälinen, ylitajainen, globaali sosiaalityö – juuria, katkoksia, uusia alkuja*, 178–203. Sosiaalityön tutkimuksen vuosikirja. Tallinna: United Press Global.

Kirjoittaja on yksi Katsomusten kolmesta päätoimittajasta, sekä Argumenta-rahoituksen saaneen työryhmän jäsen.